

УДК 821.161.2

М.К. НАЄНКО,
*доктор філологічних наук,
професор кафедри слов'янської філології Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ШЕВЧЕНКІВ ГЕНІЙ БЕЗ КОРДОНІВ

У статті йдеться про особливості поетичного обдаровання Тараса Шевченка, його геніальність і пророцькі візії. Автор аналізує окремі віршовані твори поета та загадковість порівняно швидкого включення їх у зарубіжний літературний процес. Розглянуто, зокрема, зацікавлення Шевченковою поезією в слов'янських країнах, а також у літературах Закавказзя, в німецькомовному й англomовному художньому середовищі.

Ключові слова: поезія, геніальність, актуальність, переклад, художня правда й істина, підтекст, шевченкознавство.

В одному з американських словників («Біографічний словник Вебстера», перевидання 1948 р.) Тараса Шевченка названо професором Київського університету. У буквальному розумінні – це не точно, але в духовному – більш, ніж точно. У Київському університеті ще чути навіть його кроки, бо він тут працював, хоч і не обіймав посади професора; проте йому судилося стати професором усього українського народу. І не тільки українського.

Серед безсмертних імен в Україні були великі воїни, князі й гетьмани, були великі вчені й політики... Шевченко вирізняється з-поміж них тим, що він не просто безсмертний, а постійно живий. Це помітили ще його сучасники, зокрема – члени Україно-слов'янського братства святих Кирила й Мефодія (далі – Кирило-Мефодіївське братство), які були або слухачами в Київському університеті (як Панько Куліш), або викладачами (як Микола Костомаров). Очільники братства свідомо не зараховували його в офіційне членство, аби уберегти (якщо влада натрапить на їхній слід) від арешту, від репресій. Вони бачили в ньому особливе обдаровання і велику цінність для всієї нації. П. Куліш відчув у ньому пророчий дар чи не під час читання Шевченком одного вірша на Різдво 1846 р., а під час похорону в 1861 р. говорив, що українська мова своїм багатством і чарами відкрилася лише йому одному, і він (як поет) показав її незнані досі, невичерпні художні можливості [13, с. 89]; М. Костомаров стверджував, що його муза «роздирала завісу... прорвала якийсь підземний заклеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями» [9, с. 302]. А в тому заклепі – генетичний код нації, код її духовності. Наближаючись до нього, кожне покоління наближається і до самого Шевченка, і до душі народу, що його виплекав.

Шевченко – геній, але він і звичайна, смертна людина. У часи античності геніальність трактували як якесь відхилення від нормальності, як надприродну, що межує з божевіллям, здатність людської свідомості. Божеественну здатність проникати в такі життєві і природні таємниці, до яких «нормальна» людина навіть не збирається достукатись. Т. Шевченко – серед них, «божеественних» і «ненормальних». Не можна його обожнювати, але й прагнення хоча б похитнути його монументальну постать – даремна трата сил. Які б вітри історії не віяли над Україною і світом, а він стоїть, як скеля непорушний. Своєю творчістю і життям він зробив одне з найгеніальніших філософських відкриттів: нація – це ідеальна форма буття людини. Така дефініція відкрилася йому в тому підземному заклепі, в який ще ніхто не

заглядав і в якому всілякі сатрапи намагалися назавжди поховати українську націю. Друге відкриття Шевченка полягає в тому, що вершиною досконалості життя земного є людська особистість, і «нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим». А третє – його художня мудрість, яка увібрала в себе всі випадки суспільного й етичного буття людського. Скільки, наприклад, є охочих сьогодні бити себе в груди і доводити на мітингах і в парламентах, що саме він (серед тих охочих) є найбільшим праведником і найпершим українцем, а Шевченко, як скаже: «...Кричите, Що Бог создав вас не на те, Щоб ви неправді поклонились, А хилитесь, як і хилились! І знову шкуру дерете з братів незрячих», – і той праведник мимоволі вмовкає. Коли ж спробує доводити свою в чомусь правоту, то Шевченко йому – без натяків, а прямо у вічі: «Чого ж ви чванитесь, ви! // Сини сердешної України! // Що добре ходите в ярмі, // Ще лучче, як батьки ходили? // Не чваньтесь, З вас деруть ремінь, // А з їх, бувало, й лій топили». Усе це не просто правда, а – істина.

Про те, що Шевченко залишається живим і сьогодні, свідчить і та постійна полеміка, яку навколо нього ведуть «сини сердешної України». Не згадуватимемо тих, хто хотів створити свого «Кобзаря» (зокрема – футуристи), а Шевченків «КОБЗАР» – здати в архів. Є приклади значно свіжіші. Недавно один із дослідників з української діаспори написав, що називати Шевченка Кобзарем – означає по-хуторянському принижувати великого поета. Те, що Шевченко так назвав свою першу книжку «Кобзар» та вживав (пишучи російські повісті) псевдонім – Кобзар Дармограй, а народ, схильний до метафоричного мислення, отождивив з цією назвою і ім'я самого поета, тому дослідникові нічого ніби не промовляє. І в нього та його не дуже мудрих послідовників вибудовується такий «логічний» ряд: «Шевченко – не Кобзар», «Франко – не Каменярь», «Леся – не Українка». А хто ж тоді ми в цьому ряду? Спробуй комусь у світі довести, що ми – не «славних прадідів великих правнуки погані», – кажучи його ж словами. Або, як писав Борис Олійник, хто з нас «син його по духу, а хто – по духу – сучий син».

Або ще: несподівано виникла дискусія: «Кому служить Чернеча гора, на якій поховано поета?» Вручати на ній Шевченківські премії чи влаштовувати свято «В сім'ї вольній, новій»? Дискутувати тут нема про що, бо Чернеча гора – це місце останнього спочинку Великого Кобзаря. Туди, за християнським звичаєм, можна прийти, поклонитися, покласти квіти на його могилу, постояти в задумі хвилину-другу і йти потім займатися розбудовою України і втілювати, як колись казали, його ідеї у життя. То тільки вчорашні більшовики регулярно вилазили на труну свого вождя і кованими чобітьми топтали на ній від Октябрю до Октябрю. Від цієї азіатчини час уже б відвикати, а надто, що Шевченко – живий і пильно дивляється кожному нам у вічі і вслухається в кожен наш крок. І так буде завжди... «Допоки світ у плині літ», – як писав І. Драч у поемі «Похорон Шевченка», і допоки здатні будемо промовляти до світу його мовою...

Серед європейських країн однією з перших помітила Шевченка Німеччина. У 1843 р., коли поетові було тільки 29 років, у німецькій пресі з'явилося повідомлення про вихід у Петербурзі поеми Шевченка «Гайдамаки». Згодом німецькі інтелектуали могли відчутти енергію його слова в 1859 р., коли в Лейпцігу вийшла поетична збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки». Упорядник цього видання зазначав: «Следующие (українські. – М.Н.) стихотворения присланы на малороссийском (украинском) языке с примечанием, что стихи Шевченко – выражение всеобщих, наживших слёз; не он плачет об Украине – она сама плачет его голосом» [10, с. 7]. Доречно сказати, що в цьому виданні вперше опубліковано такі Шевченкові твори, як «Заповіт», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», котрі до того (а передав їх туди П. Куліш) відомі були тільки в рукописах; перебували вони під арештом з 1847 до 1906 р. Визволити їх звідти судилося завдяки ініціативі випускника Київського університету 1900 р. Василя Доманицького, який разом з іншими українцями – депутатами російської Держдуми – домогся дозволу на це в самого царя Миколи II і в виданому 1907 року в Петербурзі «Кобзарі» вперше вмістив текстологічно звірені всі (крім восьми) поезії Т. Шевченка. Бо ж доти читачеві пропонувалися тільки «цензурні переїди» їх, як казав один із причетних до того видання «Кобзаря» літератор і громадський діяч О. Лотоцький.

Активніше про Шевченка заговорили німецькі перекладачі й літературознавці в 70–80-х роках XIX ст. У 1870 р. Й.-Г. Обріст видав книгу «Тарас Шевченко – український поет». Після того з'явилися думки німецьких авторів, що Шевченкова муза подібна до музи пре-

славного Готфріда Бюргера, а поема Шевченка «Лілея» могла б зробити честь навіть такому поетові, як Й.-В. Гете. На рубежі XIX–XX століть плідно популяризували твори Шевченка в Німеччині Юлія Віргінія і Анна-Шарлотта Вуцькі. У 1914 р. (до 100-ліття поета) журнал «Ukrainische Rundschau» підготував спеціальний шевченківський номер – статті про його творчість, спогади сучасників, пісні на слова поета. Однак найповніше німецькому читачеві Шевченко був представлений у XX ст. 1951 року в Берліні вийшла книжка Шевченка «Гайдамаки і інші поетичні твори», яку підготував Е. Вайнерт. Тоді ж у Москві німецькою мовою видано двотомне зібрання творів Шевченка під назвою «Der Kobzar», над яким працювали велика група перекладачів і науковців. Шевченків «Заповіт», який став своєрідною українською «Марсельєзою», переклала німецькою мовою Гедда Ціннер. Слова Шевченка з цього твору «*Поховайте та вставайте... і вражою злою кров'ю волю окропите*» майже дослівно повторювали поетичний мотив французької «Марсельєзи»: «*Хай чорна кров напоїть борозни-лани!*». Німецькою в перекладі Гедди Ціннер ці слова з «Заповіту» звучать так: «*Mit dem Blut der bosen Feinde / Di Freiheit behetzen*».

У 80–90-х роках XX ст. багато зусиль для поширення творчості Шевченка в Німеччині доклали Елізабет Котмайєр, Альфред Курелла, Рольф Гебнер та ін. Альфред Курелла, до речі, був основним доповідачем на урочистому вечорі в Берліні, коли відзначалося 100-річчя з дня смерті Шевченка (1961). До 200-річчя від дня народження поета ювілейну урочисту академію проведено у Мюнхені (16 березня 2014 р.). Її організаторами були Генеральне консульство України у Мюнхені; Український вільний університет (УВУ); Товариство сприяння, піднесення та поширення української культури в Німеччині «Україна»; Апостольський Екзархат Німеччини і Скандинавії УГКЦ; Об'єднання українських організацій в Німеччині та Мюнхенське Товариство «Рідна школа». Крім доповіді автора цих рядків, на урочистому заході звучали твори і пісні на слова Шевченка, а Львівський академічний театр імені Марії Заньковецької показав виставу-візію за мотивами Шевченкової поеми «Катерина».

Російською мовою поезії Шевченка першими перекладали в Росії А. Плещеев, М. Курочкин, М. Михайлов, Л. Мей. 1860 року їх стараннями, а також з участю упорядника і редактора М. Гербея, у Петербурзі побачив світ збірник «Кобзарь Тараса Шевченка в перекладі російських поетів». Тоді ж практично й виникла головна перекладацька проблема: «адекватність» чи «довільна художність» перекладу. Адекватність своїм корінням сягала в «переробки» (приспосовування) іншомовних текстів до норм російської мови, які практикувалися в часи російського класицизму (рубіж XVIII–XIX ст.), а художність базувалася на теорії романтизму, який «вимагав» від перекладачів не так лінгвістичної відповідності оригіналам текстів, скільки відтворення їх поетичного духу. Які тоді й пізніше виникали курйози, видно хоча б із таких двох прикладів:

У Шевченка: За городом качки пливуть, / Каченята крячуть...

У перекладача: В огороде овцы блют, / А ягнята скачут...

У Шевченка:

Як умру, то поховайте

Мене на могилі,

Серед степу широкого,

На Україні милій.

У перекладача (О. Твардовського):

Как умру, похороните

На Украине милой,

Посреди широкой степи

Выройте могилу.

Ні про яку могилу в Шевченка не було й мови; він писав про степовий курган, а не цвинтарну могилу. Тому точнішим і художньо досконалішим видається недавній переклад цієї строфи «Заповіту» Євгеном Євтушенком:

Как умру, похороните

Меня на вершине,

На кургане, понад степью

В милой Украине [15, с. 280].

Середньостатистичний (якщо можна так сказати) читач у країнах слов'янського світу довго щось знав про українську літературу переважно в її класичному варіанті. Ще академік О. Білецький (у студії «Українська література серед інших літератур світу») наголошував, що в слов'янських країнах до початку ХХ ст. знали переважно Шевченків «Кобзар». «Чехам, наприклад, Шевченко дорогий уже тим, що... прославив у поемі “Єретик” національного героя Яна Гуса... Живим зв'язком став Шевченко між болгарською та українською літературою... Не відразу визнала Шевченка польська, навіть демократична література» [1, с. 23–24]. Згодом ситуація змінилася. У ХХ ст. Шевченків «Кобзар» (хай і не завжди в повному обсязі) перекладено всіма провідними мовами світу. Навіть такими далекими від слов'янського світу, як китайська та японська. У 1960 р. видавництво Академії наук України опублікувало «Заповіт» поета сорока п'ятьма мовами. Через 30 років ця цифра зростає до 150. У 1989 р. вийшов збірник з цими 150-ма перекладами за редакцією професора Київського університету Андрія Олександровича Білецького. Нині в подібних збірниках міститься вже близько 160 перекладів «Заповіту».

* * *

Слово як феномен духу людського магічне саме собою. Бо з нього почалося найбільше диво з див – Людина, Homo Sapiens. Помітили це ще біблійні євангелісти, коли писали, що спочатку було Слово... Ним усе почалося, на ньому все й тримається. Завдяки Слову передаються усі без винятку знання людські, передається пам'ять поколінь і тому життя – безсмертне. Давня мудрість, як відомо, твердить: усе на світі тлінне, все зникає і минає, довше залишаються жити тільки архітектурні будівлі та написані в них твори, книги...

Суто художнє слово має подвійну й потрібну магічну силу. Мовлене устами геніїв, воно здатне жити століттями і в кожному з них оновлюватись та впливати своїм дивним чаром на серця й уми нових і нових людських поколінь. Шевченкове слово тут показове особливо. Його таїну вже розгадують друге століття, але наближаються до тієї таїни лише в міру того, що підказує з цього приводу сам поет. Він мріяв про те, щоб його слово – *«пламенем взялось, щоб людям серце розтопило»*. А стане воно лише тоді таким, вважав Шевченко, коли буде правдивим, істинним. Пригадаймо, як уявляв собі Шевченко прихід правди на землю і що після того станеться з людиною:

*Нічим отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмига
Прокинеться...*

Дивовижну магію Шевченкового слова, як я говорив, відчули ще його сучасники. І не тільки згадувані кирило-мефодіївці. Григорій Квітка-Основ'яненко писав, що після прочитання «Кобзаря» у нього аж «волосся... на голові... наступилося» [12, с. 46], хоча до приходу в поезію Шевченка українською мовою вже існувала й дуже численна обсягом література.

Відомо, на яку висоту підняв українське слово автор «Енеїди», син Полтави і всієї України Іван Котляревський; він узяв його в народу і підняв до рівня народу. Деякі зарубіжні дослідники називали І. Котляревського навіть останнім гетьманом України. Коли слухав «Енеїду» тодішній сатрап Російської імперії Микола І, то, кажуть, дуже реготав, особливо з описаного в поемі олімпу та олімпійських небожителів. Реготав і потім нібито проказав: «Умная шалость...». Коли ж він прочитав (чи йому прочитали) Шевченків «Сон», де в сатиричному світлі постав петербурзький олімп із його катями-небожителями, то вже, як знаємо, не реготав, а звелів автора «Сну» відправити в солдати «с заперещением писать и рисовать» [8, с. 378]. Це була «найвища» оцінка Шевченкового слова, якщо дивитися на нього з позицій держиморди. А з позиції народу і людства?.. Тут, як відомо, керуються іншими критеріями. Народ і людство шанують Шевченкове слово насамперед за те, що поет поставив його на *«сторожі... малих отих рабів німих»*, що постійно дбав, аби *«наше слово не пропало»*, і щоб удалося йому *«неложними устами сказати правду»*. Зі свого слова Тарас Шевченко мріяв викувати *«до старого плуга новий леміш і чересло»*, щоб орати *«свій переліг – убогу ниву»*. Ця зворушлива віра великого поета в живу силу рідного слова, – писав Сергій

Ефремов, – «не тільки психологічно нам близька, але фактично вже й справдилася хоч части в історії українського письменства» [6, с. 375].

Почалося писане художнє слово Шевченка в холодному й далекому від України Петербурзі, але зміцніло і здобуло нову якість таки в Україні, в Києві, у Київському університеті. До 40-х років XIX ст. Київ залишався звичайною провінцією Російської імперії. Хоч тут існував уже протягом десяти років університет, але йому не давала розпросторитись імперська зашореність і частково навіть схоластичні традиції колишньої Києво-Могилянської академії, яку (з її гуманітарним профілем) мав собою замінити в Україні Київський університет. Він мав замінити і здобути нове дихання, але йому чогось бракувало. Бракувало, як виявляється, магічного і всесильного слова. У 40-х роках це слово приніс до Києва молодий Шевченко, і місто перетворилося на центр української духовності. Бо його слово було «не ветхее, не древле слово розтліннее, а слово нове», котре здатне було постійно оживати і людоокрилений спасати...

Уже перебуваючи в солдатах, Тарас Шевченко пише свого знаменитого «Пророка». Найбільшою силою посланого Господом на землю пророка (писав поет) було те, що він вловив дивовижним Словом.

*Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі...*

І яка ж несправедливість! Люди-земляни цього святого мужа не зрозуміли і забили його камінням... Мотив цей майже автобіографічний. Імперська влада Шевченкове пророче слово теж ніби не розуміла і закувала в кайдани. Але – ні! Дуже вже вона його розуміла, і саме тому заслала в солдати. Від страху, що те слово може розхитати її трон...

Сьогодні інколи зринає думка, що слово Шевченка втомилось і почало втрачати на силі. Мовляв, Україна здобула незалежність, якої так жадав Шевченко, у світ нині прийшов «апостол правди і науки», на якого він так сподівався, і т. ін. Так воно, та не так... Шевченко ніколи не мислив словом утилітарно. Воно в нього об'ємне, далекогозоре, вічно живе і тому близьке всім часам і всім народам. Бо хіба даремно на нашій планеті височіє йому понад тисячу пам'ятників (один із них на висоті 4200 метрів в горах Кавказу)?! Це більше, ніж пам'ятників усім іншим європейським поетам разом узятих. Бо хіба даремно щороку виходили й виходять численними накладами його «Кобзарі» і не завжди їх знайдеш у вільному продажу: розкуповують та ще й, очевидно, читають. «Чому?» – ще і ще раз запитуємо себе. Мабуть, насамперед, тому, що його правдиве слово – то не просто звуки, а, кажучи його устами, «самого Господа слово». Найбільшою, в уявленні Шевченка, драмою народу є драма, коли цього народу хтось намагається позбавити того Слова. Пригадаймо його знаменитий афоризм із цим пов'язаний:

*Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує...*

Чи можемо сказати, що ці слова належать учорашньому дню? Добре було б, якби їх узяли своїм епіграфом ті, хто ратує сьогодні за повернення до благоденства в колишньому імперському (замаскованому під «митний») союзі. Так само не зашкодило б узяти цей епіграф до своєї діяльності всім тим, хто чинить багатовікову різню на Кавказі, і не тільки в Чечні... Це ніби для них колись писав Шевченко в своєму «Кавказі»:

*Отам-то милостиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо... Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям
Слава.
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті!
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.*

*Борітеся – поборете,
Вам бог помагає!..*

Кавказькі народи чи не найшвидше зрозуміли зміст і силу Шевченкового слова, бо Шевченко (як говорив свого часу Расул Гамзатов у Київському театрі імені Івана Франка в рамках свята «В сім'ї вольній новій») проблему Кавказу розумів значно глибше, ніж зараз розуміємо її ми. Переклади окремих творів Шевченка найповніше представлені саме мовами народів Кавказу. Грузинською, зокрема, майже повний «Кобзар» виходив уже кілька разів, починаючи з 1939 р. У 2005 р. грузинський і український поет Рауль Чілачава видав книгу «Велика трійця», в якій українською й грузинською мовами вміщено найбільш відомі твори не лише Шевченка, а й молодших за нього класиків української літератури Івана Франка та Лесі Українки. Невдовзі з'явиться грузинською мовою майже вся лірика Т. Шевченка в перекладі Олександра Мушкудіані. Він же нещодавно опублікував дуже докладну бібліографічну працю («Симфонія грузинської шевченкіани») про рецепцію творчості Т. Шевченка в Грузії, починаючи з 60-х років XIX ст.

Коли йдеться про завжденню актуальність слова Шевченка, то зринає в пам'яті висловлювання О. Довженка: «“Кобзар” цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихоплюють вуглинка, і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють» [5, с. 36]. Можна сказати й інакше: Шевченків «Кобзар» – це айсберг. Окремо взяті його строфи – лише видима частина айсберга. У невидимій, у підводній його частині, айсберг Шевченка таїть таку енергію, яка поки що й назви не має. Бо вона – не про минуле, не про сучасне, не про сьогоденне, а – про завжденне, про вічне. У своїй сучасності Шевченко бачив:

*Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить...*

Що можна чекати від цих «годованих» ченців? Нічого... І тому Шевченко спрямовує своє слово в будучину:

*...Орю
Свій переліг – убогу ниву,
Та сію слово: добрі жнива
Колись-то будуть...*

«Слова поета, – писав випускник Київського університету (1919) і найбільший український славіст і філософ ХХ ст. Дмитро Чижевський, – якоюсь мірою – слова Божі, бо поет – Божий пророк. І “правда і воля”, і “слава” залежні не лише від закликів поетового, але безпосередньо від Божого слова, Божої волі.

*Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому...
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, словеса
Твої, о Господи, такіі...*

Слово, що оновить життя народу, що покличе послулих до нового життя, що їх “збудить” – так уявляє собі свою поетичну творчість Шевченко» [14, с. 473]. Так уявляємо її й ми, бо вона справді відкрита для століть. І для всіх народів.

Англомовний світ уперше почув про Шевченка наприкінці 60-х років XIX ст. Ентузіастами тут були переважно українські емігранти, а на початку ХХ-го до перекладів його поезій долучилася авторка знаменитого роману «Овод» Етель Лілліан Войнич. В її поле зору потрапили насамперед твори близького їй героїко-романтичного спрямування. Вона побачила в них такий самий бунтарський дух, як і в її улюбленого героя Овода: «Заповіт», «Мені однаково, чи буду...» й ін. Пізніше до перекладів окремих поезій Кобзаря вдавалися англійські поети найрізноманітніших літературних уподобань. «Садок вишневий коло хати...», наприклад, має більше десяти перекладних варіантів, а «Заповіт» – понад двадцять. Епічні поеми поета вперше побачили світ англійською мовою завдяки «чистокровній» британці Вірі Річ (народилася в Лондоні, похована, за заповітом, в українському Каневі, поблизу могили Т. Шевченка). У 60-х роках ХХ ст. вона переклала дев'ять Шевченкових поем, серед

яких і найвідоміші «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Великий льох» та ін. Активізація англomовних досліджень спадщини поета припадає теж на 60-ті і ближчі до нас роки минулого вже століття. Але лідерство тут перехопили знову українські емігранти. 1975 року канадський професор Юрій Луцький переклав англійською мовою «Історію української літератури» Д. Чижевського («A history of Ukrainian literature»), в якій запропонована англomовному читачеві модерна (стильова) інтерпретація Шевченкової поезії (перевидана з доданим розділом про реалізм та написаним Ю. Луцьким розділом про модернізм у 1997 р.). Витоки такої інтерпретації – у методологічній роботі філологічного семінару, який функціонував у Київському університеті в 1904–1919 роках, розгромленого радянськими наглядачами за освітою в 20–30-х роках ХХ ст. і відродженого лише в середині 90-х років того ж століття. Один із слухачів цього семінару поет і майбутній професор університету М. Зеров у курсі лекцій «Українське письменство ХІХ ст.» (1928) теж у стильовому ключі проаналізував практично всю творчість Т. Шевченка [7, с. 145–185]. У часи радянського більшовизму таку методологію літературознавства було засуджено й відкинуто, і протягом півстоліття (в дусі вигаданого радянськими ідеологами від науки методу соціалістичного реалізму) на творчості поета зарясніли наліпки марксистської псевдоестетики про класовий характер його творчості, про нього як тільки революціонера-демократа, предтечу ідей пролетарської революції і т. ін. Дійшло до того, що на постаті генія з'явилася бронза однакової з усіма нібито подібними до нього «революційно-демократичними» письменниками. Леонід Плющ писав, що зрушення в цій справі почалися в діаспорному шевченкознавстві 1979 р., коли з'явилася його розвідка про поему «Причинна», стаття Г. Грабовича «До питання глибинних структур у творчості Шевченка» і раніша студія цього автора про Шевченка як поета-міфотворця (перекладена з англійської і видана в Україні 1991 та 1998 рр.). Названі праці, писав Л. Плющ, «не гарантують нехибності, але, навіть буди спірними або й просто збоченими, вони виводять шевченкознавство з його сну, неприємності, зціпеніння, мертвості, викликають дискусію, боротьбу думок, змагання концепцій» [11, с. 6]. У цій цитаті я звертаю увагу на слова про «спірність» і «збоченість». Саме так сприйняли згадані дослідження (а також монографію О. Забужко «Шевченків міф України», 1997) Валерій Шевчук («Personae verbum. Слово іпостасне», 2001), П. Іванишин («Вульгарний “неоміфологізм”: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка», 2001) та деякі інші дослідники. Торкнувся цієї проблеми Ю. Барабаш у книзі «Коли забуду тебе, Єрусалиме... Гоголь і Шевченко» (2001), а автори передмови до найновішого академічного видання творів Т. Шевченка в 12 томах І. Дзюба та М. Жулинський (2001–2014) її ніби обійшли, але, швидше всього, від неї відмежувались. Зрозуміти це не важко: неоміфологічна методологія, в якій задіяне «архаїчне», «первісне» уявлення про міфотворчість, викладене в дослідженнях французького Леві-Строса, бельгійця Ружмона та ін., мало що додало до розуміння Шевченкової творчості. Шевченко – художнє явище не первісного, а цивілізованого суспільства; про нього самого слід говорити не як про міф-фантазію, а як про реальність, котра всього лиш не до кінця збагнена; в Україні, пишуть у згаданій передмові І. Дзюба та М. Жулинський, «...це не тільки те, що вивчають, а й те, чим живуть» [3, с. 65]. Ширше з цього приводу висловлювався академік О. Білецький: «Гомер, мабуть, безсмертний поет, але Шевченко **живий** (виділено мною. – М.Н.) і для нас, і для всього прогресивного людства» [1, с. 301].

Остання думка змушує ще й ще раз повернутися до означення «геніальний». Живий, отже, геніальний. Цього ніхто не може спростувати. Проблема лиш у виявленні складників геніальності. Почнемо з того, що міфи як найдавніший фольклорно-науковий жанр творять теж геніальні. Але – колективи. У власне уявлях герої... міфічні. Автори євангельських міфів про Ісуса Христа як творця відомих чудес уявляли свого героя теж тільки як міфічну постать. Шевченко ж – постать реальна, однак наділена дивовижною здатністю творити такі поетичні узагальнення, які за художньою силою порівняти можна тільки з міфічними. Звідси пряме підтвердження думки, що міф – центр поезії і що в міфах обов'язково наявне романтичне начало. Підходи до таких висот Шевченко почав із головного, кардинального: його попередники лише писали українською мовою, але до творення власне української літератури тільки наближались. Чому? Бо українців і Україну вони всього лиш по-книжному **називали**; Шевченко ж **заговорив** про них як дійових осіб історії і філософії. Відчуваєте різницю?.. Щоб здолати бар'єр між називанням явища і включенням його в естетику філософської сис-

теми буття, «чистої» свідомості замало; потрібна робота надсвідомості, яка, проте, матеріал для творчості черпає усвідомлено з... реально існуючого життєвого матеріалу. Ось така діалектика і такий взаємозв'язок. Тому є потреба ще раз повернутися до праці Г. Грабовича «The Poet as Mythmaker» («Поет як міфотворець») і коротко спинитися на студії Богдана Рубчака «Shevchenko's Profiles and Masks...» («Шевченкові профілі і маски...»), що опублікована у збірнику «Shevchenko and Critics» (1980). У цьому (другому) випадку йшлося про особистісний характер Шевченкової поезії (підкреслене вираження в ній власного «Я» поета), а в першому – про міфозмістовий характер її. Хоча обидва ці підходи в основі своїй усього лише констатаційні (поетична, а особливо – лірична, творчість завжди є особистісною, а висока поезія – це найочевидніша спорідненість її з міфом як головним первнем поезії). За відомим висловлюванням Платона, «поет... повинен творити міфи, а не балачки» (російською – «рассуждения»). Пам'ятаючи все це, слід однак брати до уваги, що і в Б. Рубчака, і в Г. Грабовича пропонувалося в чомусь нове розуміння Шевченкового слова; бо ж до його трактування застосовувалися новітні (порівняно з народницькими у давнішому минулому чи соцреалістичними у недавньому сучасному радянської України) літературознавчі методології (психоаналітика, неоміфологізм, рецептивність та ін.). Про методологію Г. Грабовича і трактування з її допомогою Шевченкового слова говорилося в діаспорному літературознавстві загалом із розумінням (Л. Рудницький: «...Це перелом, що може оживити сучасне шевченкознавство і надати йому нові напрями на майбутні роки» [2, с. 210]), але й з критичним пафосом. На думку Я. Боберського, «такого Шевченка наш загал не знає, і, напевно, ніколи не захоче знати» [2, с. 210]. «Особистісне» ж потрактування поезії Шевченка Б. Рубчаком (як констатаційне) протягом тривалого часу залишалося майже непоміченим і лише недавно на нього звернув серйозну увагу академік І. Дзюба: наголосивши на продуктивності наукових спостережень Б. Рубчака (особливо в розумінні особистісних «масок», «напівмасок» та іронічних «прокладок» у слові поета), академік застерігає від надмірної абсолютизації такої інтерпретаційної моделі; вона, вважає І. Дзюба, може породити небезпеки схематизму чи й статуарності, котрі здатні «поховати невловні вібрації постійного зростання Шевченкового “вираженого Я”» [4]. Інакше кажучи, абсолютизація в розумінні «тексту» поета може породити неуввагу до його вібраційних «підтекстів»; а вони ж, за великим рахунком, є найголовнішою ознакою справді художньої творчості.

* * *

У якому б напрямку не розвивалися такі чи подібні до них міркування про Шевченкове слово, маємо справу з фактом, що кожне нове покоління (принаймні українців) прагне відкрити для себе щось нове в реально існуючого, але недопрочитаного до кінця слова Шевченка як слова художнього. Чи це примха, чи тільки намагання чимось відрізнитися від своїх попередників? Думається, що ні те, ні інше. У кожного нового покоління науковців і так званих звичайних читачів усього-на-всього актуалізується обов'язкова потреба все-таки розгадати феномен Кобзаря чи бодай ще на один крок наблизитись до цього.

Протягом усього радянського часу нас учили, що найбільша сила Тараса Шевченка – в його революційності, в його закликах до сокири, в його боротьбі з усіляким панством, буржуазією, націоналістами та іншими реакціонерами. Відтак перед студентами, школярами й усім народом постав односторонній Шевченко, такий собі страж порядку, що дуже нагадував майора колишнього КаДеБе. Подавали, отже, не того Шевченка, яким він був насправді, використовували його творчість не з людинознавчою, а з пропагандистською метою. Як наслідок, його ім'я з'являлось на бібліотеках і бульварах, на бортах кораблів і фронтонах навчальних закладів, але глибокий і всеохопний дух його не допускався ні до читачів бібліотек, ні до студентів університетів. В аудиторії викладач не мав права відступитись від «офіційного» Шевченка. Коли якийсь із студентів потрапляв, наприклад, до пам'ятника Шевченку в день 22 травня (день перепоховання поета в Україні), то на нього спрямовувались бранусбийти не лише з міліцейських машин, а й з уст університетських чиновників. Один із них у 60–70-х роках ХХ ст. так і казав: «Дорога мимо пам'ятника Шевченку 22 травня є дорогою не до університету, а геть з університету».

Сьогодні настав час читати Шевченка не як пропагандиста вигаданої більшовицьким ладом ідеї, а як багатогранного художника-мислителя. Наприклад, у вірші «Якось-то йду»

чи уночі...» великий Кобзар ні до чого не закликав; він зображував, як завжди, буттеву екзистенцію; він міркував сам-таки з собою «*про те ж таки, що й перше думав*», про те, що не слід хилитися перед царями й царятами, про те, що «*апостольська брама*», як символ насильницької влади, не є всесильною; вона становить собою щось не більше, ніж кошения, котре лупає очима серед ночі і проти нього достатньо лиш осінить себе святим хрестом... Звичайно, це всього лише художній образ, мистецький прийом, але за ним – огром великих узагальнень.

Однією із загадок Шевченка є те, що він нібито простий як поет і для всіх зрозумілий у всій своїй поезії. Через те, мовляв, в Україні всі українці – шевченкознавці. Насправді він один із найскладніших світових поетів. Кожне покоління читачів, як було сказано, відкриває в ньому щось своє, і тим відкриттям – кінця немає. Багато років наша наука (як виявилось – псевдонаука) доводила, що Шевченко – цілком соціальний поет. Насправді вся його поезія походить з глибини людського духу, а не соціальних ситуацій. Або таке: вважалося, що Шевченко дуже національний поет і добре зрозумілий тільки українській нації. Насправді він загальнолюдський, а йшов до загальнолюдських ідей через духовність саме своєї нації. Важливо, що він був не просто сином своєї нації, не слугою свого народу, як повторювали донедавна наші соцреалістичні вчені та їхні підручники. У своїй поезії він був творцем своєї нації і людської цивілізації загалом.

Історичний досвід показує, що такого типу творці кожного народу з'являлися один раз на 300–500 літ. І що характерно – з'являлися, сказати б, парами. Так, в епоху нашого першого відродження, тобто в часи Київської Русі, вивищуються над усіма чи не оцих два: Ярослав Мудрий та автор «Слова про Ігорів похід». Завдяки їм світ знає про нас не лише як про сучасний, а й як про давній, з тисячолітною історією народ.

В епоху другого відродження України (XVI–XVII ст.) земля наша народила Богдана Хмельницького й Івана Мазепу. Вони не тільки присвятили себе відродженню нашої державності, а й уперше всіх нас порахували, зробили щось на зразок першого перепису українського населення. Сьогодні дехто хоче протиставити Хмельницького й Мазепу, а особливо в цьому «преуспеває» наш колишній «старший брат». Даремна трата часу й енергії! Обидва ці фенікси нашої героїчної історії **однаково** дбали про свій народ і його державу. Різними в них були тільки шляхи та неоднаково кожен із них помилявся. Тарас Шевченко написав про ці помилки не один рядок своєї полум'яної поезії.

Третій український Ренесанс (XIX ст.) народив саме його, Тараса Шевченка. Попередником його був Іван Котляревський. Але тільки попередником, а не двійником. Такого двійника не маємо до сьогоднішнього дня. Передчуття його появи сьогодні як ніколи актуальне. Насамперед тому, що твори Шевченка нині звучать так, ніби сьогодні написані і спогаданий вірш «Якось-то йдучи уночі...» від букви до букви – сьогоднішній. І похилені раби, що годують хортів та плачуть на майданах, і царювання псарів у палатах з апостольськими брамами, і туга за братом та сестрою як символом ідеального буття земного, і нарікання на брак Бога і півбога в тому бутті – усе це атрибутика нашого сьогодення. Єдина, можливо, неточність чи неадекватність у тій атрибутиці пов'язана з річкою і плачем. Замість Неви – треба «Дніпро», а плач... Сьогодні наш народ уже не так плаче, і навіть не так виє совою, як писав Тарас в іншому вірші. Сьогодні народ скиглить і підвиває в конанні, бо його, як і передбачав Тарас, таки збудили до волі обкраденим. І продовжують обкрадати. Інакше-бо він не виходив би на майдани. І не актуальними залишалися б його слова з поеми «Саул»:

*Во Іудеї, во дні они,
Во время Ірода-царя,
В Сіоні й навколо Сіона
Романські п'яні легіони
Паскудились...*

Сьогодні кремлівські п'яні легіони паскудяться не тільки в українському Криму; «*Байстрюки Єкатерини*», – як писав Шевченко в іншому творі, – «*сараною сіли*» вже в південно-східній частині України і мріють про її цілковите загарбання. Поет ніби передбачав такий розвиток історії і тому закликав:

*Схаменіться, недолюдки
Діти юродиві...*

*Схаменіться, будьте люди,
Бо лихо вам буде...
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море...*

* * *

Пророчий характер Шевченкової поезії внутрішньо захований у глибинах творчості як філософської надії, котру поет завжди пов'язував із суто своїм творчим буттям і покликанням:

*Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!..*

Бо йому, як тому біблійному Пророку, знаменовано на цій землі –
*Свою любов благовістити!
Святу правду возвістити!..*

Через місяць після смерті поета М. Костомаров говорив на вечорі його пам'яті в актовому залі Петербурзького університету: «Поэзия всегда идёт вперёд, всегда решается на смелое дело; по ее следам идут история, наука и практический труд» [9, с. 302].

Геніальність Шевченка, отже, в тому, що він мовою поезії виривався вперед і означив можливі шляхи розвитку інших форм духовної діяльності українців; історії, мови, філософії та ін. І навіть – права та економіки. З позицій суто літературних слід бачити в його творчості принаймні три етапи розвитку: «фольклорний», «історичний» і «етап сучасної дії». Розглядаючи їх, можна прийти до висновку, що в усіх «етапах» Шевченко виявляв геніальність ще й тому, що породжував після себе... епігонів. У кожній літературі з подібним явищем стрічаються не більше, як один раз на століття. А може – два. В Україні XIX ст. зграю епігонів народили тільки Котляревський (відома «котляревщина») і Шевченко (його епігонів умовно можна назвати «обмеженим народництвом»). Саме про епігонів-народників писав І. Франко: у нас багато-хто вже пробував порвати, як Шевченко, кайдани, полюбити, як він, Україну-неньку, але художньої геніальності Шевченка так ніхто з них і не досяг...

Здавалося б, що такого особливого містить рядок «*О думи мої, о славо злая...*»: кілька звичайних слів та й годі. Але, будучи поєднаними, вони витворюють образ філософського роздуму про суперечність у сфері людських прагнень: замість добра, на землі примножується зло; ліричного героя чекає не вдоволення життям, а неслава зла й ненависті. Двічі повторений вигук «О!» робить цей образ об'ємним за змістом і летючим за експресією. Народитися лише з «чистої» обдарованості поета такий образ не може; потрібна була ще й естетична грамотність, освіченість тієї обдарованості. Одержав її Шевченко в світлих класах петербурзької Академії художеств. Там учили його класти мазок на полотно таким чином, аби він передавав і насиченість кольору і світився зсередини. Літературне слово кладеться на папір за таким же принципом, а освоїти його допомагає не лише інтуїція, що дається Богом, а й навчання в великих майстрів і навіть в академічних стін, що намолені духовністю тих майстрів. Якби Шевченко не засвоїв таку науку в Академії художеств, він був би автором хіба що «Причинної» чи «Лілеї». Значущі, як художньо інтерпретовані мотиви фольклорного романтизму, вони залишалися б дітьми тільки свого часу (як подібні твори поетових сучасників Л. Боровиковського чи А. Метлинського), але не сягнули б висот того великого часу, на п'єдестал якого зйдуть його послання «І мертвим, і живим...», поеми «Кавказ», «Саул», «Марія» та численні медитації про «*славу злую*», яка привітала й полюбила однаково і «*кесаря-ката, і грека доброго*». В поезії «N.N.» Шевченко назвав усіх їх поіменно – Нерона лютого, Сарданапала, Ірода, Каїна, Христа, Сократа... Доречно сказати, що в «Журналі» та листах поета стрічаються десятки й сотні великих імен з міфології, літератури, історії, філософії, естетики. Брав він їх не з енциклопедій чи словників, а з власної пам'яті, яка була і Богом даною, але й гартована освітою в Академії. Ось чому його творчістю цікавилися і будуть цікавитися і нащадки античного світу – греки та італійці, і ті європейські народи,

писемність яких і літературна творчість виростили саме з їхньої традиції – французи, англійці, німці, іспанці... І навіть далші від них культурою народи Сходу. За них усіх свого часу добре сказали про Тараса Шевченка два генії XX століття: американський художник і письменник Рокуел Кент і турецький поет Назим Хікмет. «Я американський художник і американець плоттю і кров'ю, – писав перший, – але те, що я бачив з творів Шевченка-художника, і те, що я знаю про нього як про поета, викликає найглибші чуття щирого захоплення його талантом і творчістю. Я пишу цими творами, немовби я сам українець. Ваш Шевченко – це мій Шевченко» [13, с. 314]. А другий ніби уточнював: «Є поети одного міста, одного села, одного народу. Але є поети всіх міст, всіх сіл, усіх народів. Шевченко саме такий» [13, с. 317]. Такими міркуваннями великі митці абсолютно заперечували звужені, вульгарні погляди на поета як поета однієї, нібито «мужицької» теми, як поета тільки «своєї», української нації. І це, незважаючи на те, що в нього й самого є тексти, які цілковито спростовують цю думку. Хоча б такі: «Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет». Або: «В непробудимому Китаї, // В Єгипті темному, у нас, // І понад Індом і Євфратом... // Дрібніють люде на землі, // Ростуть і висяться царі».

Великі імена і геніальні поетичні візії Шевченко-романтик вимовляв, звичайно, не сам. Разом із ним говорила і попередня, барокова, епоха, а та, в свою чергу, – зі старокіївським автором «Слова про Ігорів похід» і з чарівним мелосом народної творчості. А навколо Шевченка – ціла плеяда великих умів, його сучасників, які вивели майбутнього генія з кріпосницької тьми в широкий світ культури, духовності. Там були геніальний художник Брюллов і поет-романтик Жуковський, уважні й талановиті земляки Сошенко й Гребінка (вони стали для Шевченка своєрідним університетом знань про Україну та її тодішню й давнішу літературу), а ще – ціла когорта кирило-мефодіївців, які допомогли Шевченку усвідомити себе справжнім українцем у великій слов'янській родині, і діяльність яких захитала була навіть царський трон Російської імперії...

Геніальність, як на мене, це коли людина (людство) творить чудеса. Щоб створити відомі сім чудес світу (єгипетські піраміди, висячі сади Семіраміди, індійський Тадж Махал та ін.), потрібні були століття; творення чудес Ісусом Христом («зцілення», «оживлення», «перетворення» тощо) відбулося за кілька років і навіть днів... «Сім чудес» – реальність, яка в більшості випадків пояснена, але – незбагнена; диво Ісуса Христа – міф, збагнути до кінця який ніхто не береться; в нього можна тільки вірити. Дуже загадковими в міфі про Христа є його вік і міфологеми підступної зради та розп'яття. Зрада Христового учня Юди і мученицьке розп'яття за геніальні діяння наклали відбиток на розвиток усєї християнської цивілізації: щоб визнали твою геніальність (синонім – святість), треба обов'язково пройти крізь зраду (поцілунок Юди!), стати мучеником і бути (хоча б у переносному значенні) розп'ятим. У випадку з Шевченком збіглася навіть вікова характеристика: основні свої шедеври геніальності він (як і Христос) створив до тридцятирічного віку, а в тридцять три (1847 мінус 1814) був фактично розп'ятим. Солдатчиною. Але – переміг. Як писав Є. Євтушенко, «Тарас победил, как, в конце концов, дух человеческий побеждает бездуховность. Но не слишком ли дорогой ценой, как, в конце концов, победили и Пушкин, и Лермонтов, и Пастернак, и Мандельштам, и Ахматова? И победило ли свободолюбие?». На жаль, «не победило». Бо ж на півдні і сході України продовжується той жах, що його описав О. Пушкін у характеристиці російсько-імперського завойовника Котляревського:

*О Котляревский, бич Кавказа,
Куда ни мчался ты грозой –
Твой ход, как чёрная зараза,
Губил, ничтожил племена...*

Як вистояти Україні перед загрозою новочасної «чорної зарази»? Єдина надія (не на владу, яка в незалежній Україні була й залишається вкрай безпорадною) на Божу волю і на те, що збудуться таки пророцтва Великого Кобзаря:

*Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..*

Список використаних джерел

1. І. Білецький О. Зібрання праць у 5 томах / І. Білецький. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 2. – 672 с.
2. Грабович Г. Поет як міфотворець / Г. Грабович. – К.: Критика, 1998. – 208 с.
3. Дзюба І. На вічному шляху до Шевченка / І. Дзюба, М. Жулинський // Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – 784 с.
4. Дзюба І. «Відчайдушно станеш над собою»: Богдан Рубчак / І. Дзюба // Українська літературна газета. – 2013. – № 26. – С. 14–15.
5. Довженко О. Твори в п'яти томах / О. Довженко. – К.: Дніпро, 1996. – Т. 5. – 544 с.
6. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1996. – 688 с.
7. Зеров М. Твори в 2 томах / М. Зеров. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – 604 с.
8. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3. – 438 с.
9. Костомаров М. Слов'янська міфологія / М. Костомаров. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
10. Новые стихотворения Пушкина и Шевченки. – Лейпциг: [б. и.], 1859. – 46 с.
11. Плющ Л. Вибране. Екзот Тараса Шевченка / Л. Плющ. – К.: Факт Мова, 2001. – 384 с.
12. Світова велич Шевченка. Збірник матеріалів про творчість Т.Г. Шевченка: В 3 т. – К.: Держлітвидав, 1964. – Т. 1. – 512 с.
13. Світова велич Шевченка. Збірник матеріалів про творчість Т.Г. Шевченка: В 3 т. – К.: Держлітвидав, 1964. – Т. 3. – 528 с.
14. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – К.: ВЦ Академія, 2003. – 568 с.
15. Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Вип. 12. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – 313 с.

Статья посвящена особенностям поэтического дарования Тараса Шевченко, его гениальности и пророческим визиям. Автор анализирует отдельные поэтические произведения поэта и загадочность активного включения их в зарубежный литературный процесс. Сделан акцент, в частности, на интересе к поэзии Шевченко в славянских странах, а также в литературах Закавказья, в немецкоязычной и англоязычной художественной среде.

Ключевые слова: поэзия, гениальность, актуальность, перевод, художественная правда и истина, подтекст, шевченковедение.

Article is devoted to features of poetic talent of Taras Shevchenko, its genius and prophetic visions. The author analyzes separate poetic works of the poet and mysteriousness of their active inclusion in foreign literary process. It is accented, in particular, on interest to poetry of Shevchenko in the slavic countries, as well as in literatures of Transcaucasia, in the German-speaking and English-speaking art environment.

Key words: poetry, genius, a urgency, translation, the art truth and true, implied sense, shevchenkology.

Одержано 21.04.2014.